

חינוך

ייצוג הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד, 1948-1967

אורנה ועדיה

מבוא

במאמר זה אבחן את אופן ייצוגו העמום והדו־משמעי של הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד בעשורים הראשונים לקום המדינה. אופן ייצוג זה מבטא את רציפות האופן בו דמיון הציבור הישראלי-יהודי את המרחב, מאז ראשית ההתיישבות הציונית.

דמיון מרחבי (Spatial imagination) הוא פעולה מנטלית קוגניטיבית שבאמצעותה האדם מייצר תפיסה מרחבית. תפיסה זו נשענת הן על התנסויות ממשיות ומוחשיות במרחב והן על ידע מרחבי, המתווך באמצעות התרבות והחברה. במונח 'דמיון מרחבי' מושם דגש על היות התודעה המרחבית פרי של מערכות חברתיות. המונח מצביע על הפער האונטולוגי הקיים בין המרחב הפיזיקלי – 'המרחב כשלעצמו', שאינו נגיש לנו, ובין המרחב החברתי, הנגיש לנו דרך מערכות חברתיות תרבותיות כמו שפה, מדע ודת. מערכות אלו מקנות למרחב משמעות, ובאמצעותן ודרכן אנו תופסים את המציאות בכלל ואת המרחב בפרט. חוסר נגישותו של המרחב כשלעצמו מחייב את קיומו של יחס מדומיין, המאפשר לנו לפתח תודעה מרחבית דרך מערכות התרבות. מערכת החינוך, בהיותה אמונה על שעתוק ערכים ואמונות באמצעות הידע הנלמד ועל חיזוק הקשר בין התלמיד לארץ, מגלמת את אחת ממערכות תרבות אלו.

הבחירה לבחון את המפות שהובאו בספרי הלימוד נסמכת על הטענה כי הידע שנבחר להתפרסם בתכנית הלימודים ובספרי הלימוד הוא תוצאה של משא ומתן בין קבוצות שונות בחברה (Apple & Christian-Smith 1991) ועל היותה של המפה ייצוג חזותי שמשקף את אופני הדמיון המרחבי של יוצריה. בחינת הידע הנלמד המובאת בספרי לימוד בכלל ובמפות בפרט מאפשרת לשרטט תהליכים תרבותיים ופוליטיים שמצויים בבסיס הבחירות

* מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור שכתבתי בנושא: 'מפות בספרי הלימוד והדמיון המרחבי: מערכת החינוך היישובית והישראלית 1903-1967'. את העבודה כתבתי באוניברסיטת תל אביב, בהנחייתם המסורה, המעמיקה והמחכימה של פרופ' אבנר בן-עמוס מאוניברסיטת תל אביב ופרופ' יורם בריגל מאוניברסיטת חיפה.

בידע מסוים ולא אחר. מכאן שספרי הלימוד משמשים מקור מחקר עשיר לצורך התחקות אחר אופני הדמיון המרחבי שקידמה מערכת החינוך בישראל. את המפות אבחן במאמר זה בתור עדות היסטורית-חברתית של אופני הדמיון המרחבי שביקשו יוצריהן להפיץ בזמן יצירתן ולא בתור עדות מרחבית שמאפשרת לשחזר את ההווה המרחבית של זמן היווצרותן. גישה זו דוחה את תפיסת המפה כתוצר אובייקטיבי של עבודה מדעית ורואה בה פרשנות סובייקטיבית של המציאות, הטומנת בחובה, באורח סמוי או גלוי, משמעויות פוליטיות.¹ בבחינת המפות אבקש לבחון אותן לא רק בתור ייצוג מרחבי, אלא גם כאופן פעולה שמבנה את אופני הדמיון המרחבי. דניס ווד (Wood 1992) וג'ון בריין הרלי (Harley 1989) בחנו את אופן הפעולה של המפה והמירו את השאלה 'מהו מרחב' בשאלה 'כיצד פרקטיקות חברתיות יוצרות מרחבים מובחנים ומשתמשות בהן?' לשאלה זו אדרש ביתר פירוט אגב התמקדות באופן השימוש של מערכת החינוך בישראל בייצוגים קרטוגרפיים, בתהליכי חברות מרחבית: הבניית זיקה לטריטוריה הלאומית בקרב תלמידי מערכת החינוך והבניית תפיסתם המרחבית.² בחינה זו תעיד כי בשנים אלו יוצג הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד 'כמושג' של שניות, כדבר לא סופי, כסוגיה שנויה במחלוקת' (קמפ 2000: 15). לצד חשיפת המכניזם הקרטוגרפי של ייצוג הגבול כאתר של שניות אבקש לשרטט את גבולות המרחב המדומיין שלפיו פעל מנגנון זה, אגב עמידה על אופן ייצוגו במערכות השיח השונות: השיח הדיסציפלינרי-גאוגרפי, השיח המדיני והשיח הביטחוני-ישראלי. המאמר מתבסס על בחינה של 843 מפות ארץ ישראל שהובאו בשנים אלו בספרי הלימוד במולדת ובגאוגרפיה.³

הלאמת הגבול – הגבול המדיני כגבול הזהות

עם הקמתה של מדינת ישראל שורטטו גבולותיה המדיניים, ואלה הגדירו ותחמו את שטחה הריבוני. כינונה של המדינה הצעירה הצריך יצירת תהליכי חברות לאומיים-מרחביים כדי

- 1 על המפה כייצוג פוליטי ראו למשל: Crampton 2001: 235-252; Crampton & Krygier 2005: 331-334; Perkins 2004: 381-391; Harley 1989: 1-20; Kitchin & Dodge 2007: 11-33.
- 2 הקטגוריה 'ייצוגים קרטוגרפיים' כוללת מפות מדעיות – מפות שעונות על אמות מידה קרטוגרפיות שהיו נהוגות בזמן יצירת המפות ומובאות הן בספרי הלימוד הן כ'מפת יד לתלמיד', המלווה את הלימוד בספר הלימוד; מפות גרפיות: מפות שאינן כפופות לכללי הייצוג הקרטוגרפיים, ואופני הייצוג בהן חופשיים יותר. בקטגוריה זו יש מגוון רחב של ייצוגי מרחב, החל בתרשימים מרחביים וכלה במפות מצוירות ואיורים וצוירים שמובאת בהם מפה. אמת המידה המאחדת קבוצת מפות זו היא היותן ייצוגים חזותיים של המרחב הנדון. במחקר אעסוק בשונות הרטורית ביניהן ואדרש לשונות זו כחלק מהטענות המרחביות שטקסטים אלו טומנים בחובם.
- 3 קורפוס מפות אלו מורכב ממפות שאותרו ב־96 ספרי לימוד גאוגרפיה ומולדת שיצאו לאור בשנים 1967-1948 (ספרים חדשים או מהדורות מחודשות של ספרים שיצאו לפני פרק הזמן שהמחקר עוסק בו) ונלמדו במערכת החינוך הממלכתית בישראל. הספרים אותרו בארכיון לחינוך יהודי באוניברסיטת תל אביב, בספרייה הלאומית ובארכיון לתכניות לימודים במכללת בית ברל.

ליצור הזדהות רגשית עם הטריטוריה המדינית וזהות אחידה בקרב האוכלוסייה היהודית, שהיו בה תושבים ותיקים ועולים חדשים. תהליכי חברות לאומיים-מרחביים אלו מוקדו בגבול המדיני. אדריאנה קמפ (2000: 19) מצביעה על המערכה הכפולה שניטשה סביב קווי הגבול במדינה שצעדה את צעדיה הראשונים. האחת כלפי חוץ, בהכרתן של המדינות השכנות לישראל את גבולותיה – או לפחות בהשלמתן עמם; והאחרת כלפי פנים, ומטרתה להלאים את הגבול באמצעות טיפוחה של זיקה ערכית כלפי קווי המתאר המדיניים. קמפ מצביעה על היבט נוסף של תהליך חברות בין העם לטריטוריה המושגת על כפילות ייצוג הגבול המדיני. תהליך זה כולל יצירת מובחנות חיצונית בין מדינת ישראל למרחב הגאוגרפי מדיני⁴ ובה בעת יוצר אחדות פנימית. כפילות זו עוסקת ביצירת אוכלוסייה מתוחמת ומובחנת טריטוריאלית, ולא ביצירת זיקה בין האומה לשטחה, כקודמתה. 'מפת הלוגו' של מדינת ישראל שפורסמה באותה תקופה תפקדה כאחד הדימויים החזותיים שבבסיס עיצובם עמדו עקרונות תהליכי החברות שקמפ דנה בהם (ראו מפה 1). דימוי זה תמצת

את הטריטוריה המדינית לכדי קו מתאר מוכלל שהציג דימוי קליט של גבולות המדינה ואפשר טיפוח של זיקה ערכית כלפי קווי המתאר המדיניים (קמפ שם: 19-20). בנדיקט אנדרסון (1999: 211) הגדיר מפת לוגו כייצוג חזותי של קו מתאר הטריטוריה המיוצגת, שיוצר סמל לאומי-ריבוני⁵. לדימוי הקליט של מפת הלוגו תפקיד חשוב במיזם לאומי שמבקש ליצור חברות והזדהות עם האומה, בייחוד כאשר אוכלוסייה זו כוללת עולים חדשים. תמר ברגר (2008) מצביעה על הקשר שבין טריטוריה למיפוי, ובתוך כך היא מפנה את תשומת הלב להיותה של המפה מיניאטורה של הטריטוריה המיוצגת. ככזו, לדברי ברגר, המפה מאפשרת לצופה בה לקלוט את הטריטוריה בכללותה, לתפסה ב'נתינת עין אחת' ולנכסה (שם: 51). הודות לתכונותיה אלו של מפת הלוגו – קו מתאר מוכלל וקנה מידה קטן שמאפשר לייצג את כלליותו של המרחב – היא הייתה לסמל גרפי נפוץ של מדינת ישראל. במערכת החינוך שולבה מפת הלוגו על כריכות

מפה 1: הרשקו וליבנה, 1965

- 4 המונח 'מרחב גאוגרפי' לקוח משדה הגאוגרפיה ופולטיקה ועוסק בהיבטים המדיניים מנקודת מבט גאוגרפית.
- 5 לדיון במפת קופת קרן קיימת לישראל כמפת לוגו משוללת גבולות ראו: בריגל 2007: 65-87; שגל ולינברגר 2012: 89-104; Leuenberger Schnell 2010: 803-841.

ייצוג הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד

תמונה 1: מפת לוגו של מדינת ישראל על גבי כריכות ספרי לימוד בתחומי דעת שונים, שנות החמישים והשישים

ספרי לימוד בתחומי הדעת השונים ובכרזות שונות (ראו לעיל תמונה 1). קו המתאר המודגש והברור, המייצג במפות אלו את קו הגבול המדיני, משמש מאפיין חזותי מרכזי במפה, שיצר ממפת הלוגו דימוי שכל כולו גבול מדיני. אופן עיצובה החזותי של מפת הלוגו, הנשען על הפשטת המרחב ממידע קרטוגרפי וצמצומו עד כדי גבול וטריטוריה, הקנה לדימוי זה ממד חזותי קליט שאפשר לעשותו סמל. ממד סמלי זה של הגבול המדיני יצר דימוי שבאמצעותו היה אפשר לנסח טענה קרטוגרפית של בעלות ריבונית במרחב ולייצר תהליכי חברות לאומיים-מרחביים. כל אלו הציבו את מפת הלוגו כפרקטיקה של חברות מרחבית. ייצוג הגבול המדיני כקו מתאר סגור יצר דימוי של התבחנות המדינה כיחידה שלמה ועצמאית ואפשר לדמיין את האומה כיחידה מובחנת בגבולותיה המדיניים. דמיון זה נתמך על ידי רכיב חזותי אחר. ההפשטה הקרטוגרפית של המידע הגאוגרפי-מדיני עד כדי קו גבול וסימון שטחה של מדינת ישראל בצבע אחיד מייצגים את המרחב המדיני – הטריטוריה – כמרחב הומוגני מאוחד המעלים מתחים ופערים. בחזות מאוחדת זו אפשר לראות דימוי

חזותי שפועל כלפי פנים לא רק לשם יצירת חיבור בין העם לטריטוריה אלא גם לצורך קידום התגבשותה של האוכלוסייה הרב־גונית לאומה בעלת זהות אחידה. בספר הלימוד של אפרים ארני ואלישע אפרת (1966) אפשר למצוא נגיעה לתפקידו של הגבול המדיני ביצירת זהות והתבוננות אל מול הקהילה שמעבר לו: 'התפתחויות שחלו משני עברי גבול זה, הספיקו לצקת בגבולות מלאכותיים אלה משום תוכן עובדתי וממשי, כשנתגבשו משני עבריהם יחידות מדיניות כלכליות תרבותיות ודמוגרפיות הנבדלות זו מזו בחריפות יתרה' (שם: 7-8).

הגבול המדיני כאתר של שניות

מפות הלוגו של מדינת ישראל – בעלות דימוי גבול מדיני חד וברור – ביטאו אופן ייצוג אחד מבין מגוון ייצוגי גבול מדיני שלעיתים הציגו שניות, ולעיתים אף סתרו זה את זה. בשל חשיבותם של תהליכי הקברות המדיניים־מרחביים היה אפשר לצפות כי עם כינונם של גבולות מדינת ישראל וסימון גבולותיה תיפתר שאלת תיחום הגבולות הנלמדת במקצוע הגאוגרפיה, ובחסות מערכת חינוך ריכוזית יוצגו גבולותיה המדיניים של מדינת ישראל – באופן אחיד, אולם יורם בר־גל (1994: 13) מציין שבפועל הוסיפו ספרי הלימוד להציג מפה שאינה ברורה וחד־משמעית.

בחינת אופני ייצוג הגבולות המדיניים במפות התקופה משמשת חיזוק לדבריו של בר־גל ומצביעה על מגוון אופני ייצוג ועל היעדר מיסוד וסטנדרטיזציה של אופני ייצוג הגבול. קמפ (2000) טוענת כי בשנות החמישים הפעילה המדינה מכלול פרקטיקות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות להנכחת הגבול בתודעת הציבור כמושא של שניות וכסוגיה שנויה במחלוקת שטרם הוכרעה. כחיזוק לטענתה של קמפ אבקש לטעון כי היעדר סטנדרטיזציה של אופני ייצוג הגבולות במפות הוא אחד מאותן פרקטיקות שקמפ מתייחסת אליהן, ואינו בבחינת ביטוי של תופעה משנית שנובעת בשלב טרום־התמסדותם של אופני הייצוג של המדינה הצעירה. בחינת מסמני הגבול במפות מצביעה על ייצוג באמצעות קשת של מסמנים קווים.⁶ מלבד זה, בחינת היחסים ההיררכיים היוצרים הבלטה והדגשה בין מסמני הגבול הקווים למסמנים קווים אחרים במפה, כדרכים ונחלים, אינה קבועה ומשתנה ממפה למפה. סקירה של מפות שמצורף בהן מקרא מצביעה על קיומן של 11 הגדרות שונות למסמני הגבול המדיני. ההגדרה השכיחה ביותר לגבול המדיני היא 'גבולות שביתת הנשק', שהיא 40 אחוזים בערך מכלל ההגדרות השונות שהובאו בקורפוס המפות שנבחנו. לעומת זאת הקטגוריות המייצגות את ריבונותה של מדינת ישראל הן עשרה אחוזים בלבד

6 מסמן הוא סמל מוחשי שמייצג מסומן כלשהו. מסמן קרטוגרפי הוא סימון גרפי שמייצג במפה ישות גאוגרפית, כגון הר, נהר ועיר. את הסימנים הגרפיים נהוג לחלק למסמנים קווים, שמייצגים נחלים, דרכים, מסילות ברזל ועוד; למסמנים נקודתיים, שמייצגים נקודות יישוב ומעיינות ועוד; ולמסמני שטח, שמייצגים חלוקות שונות של המרחב.

מכלל ייצוגי הגבולות, ו-2.5 אחוזים בלבד מייצגים את ריבונותה של מדינת ישראל במרחב בהגדרה 'גבול מדינת ישראל'. גם בחינת כותרותיהן של מפות מדינת ישראל מצביעה על היעדר סטנדרטיזציה בהגדרת היחידה המרחבית, אולם להבדיל ממסמני הגבול במפות, הכותרת 'גבולות מדינת ישראל', המייצגת את ריבונותה של מדינת ישראל, היא 25 אחוזים מכלל הכותרות של מפות אלו, ואילו מפות שכותרתן עוסקת בגבול שביתת הנשק הן חמישה אחוזים מכלל הכותרות. את ביטויי הקרטוגרפיים של ייצוג הגבול המדיני כייצוג עמום, שעליו הצביע בר-גל, אבקש למקם ולבחון בשלוש מערכות שיח שזוהו בספרי הלימוד: בשיח הדיסציפלינרי-גאוגרפי, בשיח הפוליטי-מדיני ובשיח הביטחוני-ישראלי.

השיח הדיסציפלינרי-גאוגרפי: בין מדינת ישראל לארץ ישראל

בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה, בהמשך לתקופת היישוב, נכתבו ספרי הלימוד בגאוגרפיה ובמולדת בגישה חבלית (Regional approach).⁷ בגישה זו הודגשו גבולות טבעיים שנשענו על עצמים גאופיזיים כעל גבולות טבעיים (בר-גל 1994: 12). על פיה, היחידה הגאוגרפית ארץ ישראל משני עברי הירדן היא יחידה גאוגרפית בעלת גבולות טבעיים.⁸ בר-גל סובר כי עד שנות השישים הייתה ארץ ישראל משני עברי הירדן בעיני כל מחברי ספרי הלימוד יחידה גאוגרפית בעלת גבולות טבעיים, וכמעט בכל המפות היו ארבע רצועות אורך פיזיו-גרפיות. תפיסה מרחבית זו רווחה בספרי הלימוד גם בתקופת היישוב. עם קביעתם של גבולותיה המדיניים של מדינת ישראל נוצר מתח בין גבול הארץ לגבול המדיני – מתח הנובע מהפער בין גבולותיה הטבעיים של היחידה הגאוגרפית ארץ ישראל ובין שטחה של מדינת ישראל. בר-גל קושר מתח זה להיעלמותו של הדיון בשאלת הגבולות מספרי הלימוד שחיברו בוגרי המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים, האמונים על הגישה הרגיונלית.⁹ מלבד זה, בר-גל מאיר את אופן התמודדותם של ארני ואפרת (1966) בספר הלימוד שחיברו עם המתח שנוצר מהיעדר חפיפה בין הגבולות הטבעיים של הארץ לגבולותיה המדיניים, באמצעות פיצול הדיון בסוגיית הגבולות על פי נושאי הפרקים השונים; פרקי הגאוגרפיה הפיזית עוסקים בגבולותיה הטבעיים של ארץ ישראל, ואילו פרקי הגאוגרפיה האנושית עוסקים בגבולותיה המדיניים של מדינת ישראל.

7 רציפות זו אפשר לייחס גם להמשכיות באוכלוסיית מחבריהם של ספרי הלימוד, שכן מרבית מחברי ספרי הלימוד בגישה החבלית מתקופת היישוב המשיכו להוציא לאור ספרי לימוד בגישה חבלית גם לאחר קום המדינה. עם מחברים אלו נמנים חנוך אנוך, משה בנארי, דוד בנבנישתי, אברהם ברוור, משה לוי, יהויקים פאפוריש ודוד שיפמן.

8 המונח 'גבול טבעי' דורש דיון נפרד, שכן בספרי הלימוד מיוחסות לו כמה משמעויות: גבול גאופיזי, גבול בעל תקפות של חוק טבע, גבול צודק, גבול מרחב מחיה ביולוגי ועוד. השימוש בביטוי 'גבול טבעי' בדיון בשיח הדיסציפלינרי-גאוגרפי נגזר מאופן ייצוגו בספרי הלימוד שנכתבו בגישה חבלית ומהמשמעות שיוחסה לו כגבול גאופיזי.

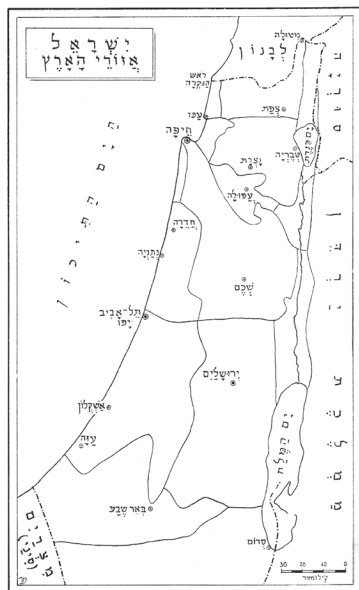
9 עם מחברים אלו נמנים אפרים ארני, אלישע אפרת, מנשה הראל ודב ניר.

תמונה 2: מתוך הספר **גלה את הארץ**, 1962

בחינת ייצוגי הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד בתקופה הנדונה מציגה חוסר עקביות ועמימות באופני ייצוג הגבול המדיני. דוגמה מובהקת לכך אפשר לזהות בספרו של מיכאל גרעין (1962): על כריכת ספר הלימוד **גלה את הארץ** מובאת מפה של ארץ ישראל בגבולות המנדט הבריטי, ואילו בדף הראשון של הספר מוצג הגבול המדיני של מדינת ישראל. אולם קו נהר הירדן הבולט מקו הגבול המדיני והצורה

שהוא תוחם מהדהדים את המפה שעל כריכת הספר (ראו משמאל תמונה 2). בספרי הלימוד שנכתבו בגישה החבלית אפשר לזהות כמה מערכות יחסים בין ייצוגי הגבול המדיני לייצוגי הגבול החבלי המוצג כגבול טבעי. פרקטיקות קרטוגרפיות אלו הניבו, כדברי בר-גל: 'מפה שגבולותיה המדיניים אינם ברורים וחד משמעיים' (1994: 108). מבין המפות אשר הובאו בספרי הלימוד שנכתבו בגישה החבלית ויצרו מתח בין הגבול המדיני לגבול החבלי אפשר לציין, כפי שיוצג להלן, את מפות 'אזורי הארץ', מפות נושאיות ומפות חבליות.

מפה 2: 'ישראל אזורי הארץ', פס רודזיאלי, 1960

מפות אזורי הארץ – מפות אלו הן מפות שמטעמי היגיון גאוגרפי-חבלי עוסקות בחלוקה של היחידה הגאוגרפית ארץ ישראל לתתי-יחידות של חבלי ארץ על מפה אחת. ייצוג מפוצל זה יוצר מתח בין היחידה המדינית ליחידה הגאוגרפית, שכן שתי מערכות ייצוג מסומנות באותו מרחב: מערכת ייצוג חבלית, שמייצגת את מערכת הגבולות הגאוגרפיים; ומערכת ייצוג מדינית, שמציגה את הגבולות המדיניים. כפילות זו מצריכה התמודדות עם המתח הקיים בין היחידות המרחביות ארץ ישראל ומדינת ישראל. מפת 'ישראל אזורי הארץ' (ראו מפה 2), המעניקה קדימות ליחידה הגאוגרפית ארץ ישראל, מייצרת דימוי מרחבי שחורג מגבולותיה המדיניים של מדינת ישראל ומערער עליהם. חלוקת המרחב מתחקה אחר חלוקת היחידה הגאוגרפית ארץ ישראל לחבלי הארץ, אולם היא כוללת גם את

החלוקה המדינית המיוצגת באמצעות ייצוג חלקי של המסמנים התוחמים את גבולותיה המדיניים של מדינת ישראל. גבול שביתת הנשק משנת 1949¹⁰ מוצג חלקית, והיעדר ייצוג מלא ומקיף של הגבול המדיני יוצר ייצוג של ישות מדינית, ובכללה רצועת עזה, יהודה ושומרון. מלבד זה, היעדר סימון הגבול המדיני במזרח, בקטע שבין הכינרת לים המלח, ורצף החלוקות החבליות לצד החלוקות המדיניות, יוצרים רציפות טריטוריאלית שחורגת אל עבר צדו המזרחי של הירדן. ייצוג מפוצל זה משמש מצד אחד תיחום שחורג מהגבולות המדיניים ומצד אחר דימוי שמטשטש את מעמדו הריבוני של הגבול המדיני כמאפיין לתיחום המרחב. יתרה מזאת, היעדרו של ייצוג מקיף של הגבול המדיני וטשטוש באמצעות חלוקת המרחב ליחידות משנה יוצרים דימוי כלאיים בעל תיחום חסר, והדבר מקשה על שיוך המפה לאחת ממערכות השיח: לשיח המדיני או לשיח הגאוגרפי-חבלי. על פי ההיגיון החבלי, המבוסס על חלוקה של המרחב לחבלי ארץ, תיחום זה אינו מציג את מלוא רצועת האורך המזרחית הגובלת במדבר הסורי-ערבי, ועל פי ההיגיון המדיני, המבוסס על חלוקת המרחב על פי הרכיב המדיני, הנגב – שהוא חלק ממדינת ישראל – נעדר מתחומי המפה. כל אופני ייצוג אלו חוברים זה לזה ומייצרים מפה שתואי הגבול המדיני, בהיותו גבול ריבוני מקיף, נעדר מן המפה, ואילו ייצוגי המידע הגאוגרפי-חבלי מייצרים אי-בהירות בנוגע למרחב המיוצג ולמערכת השיח שמרחב זה נדון בה.

מפות נושאיות – המתח בין ייצוג המידע הקרטוגרפי על פי ההיגיון החבלי ובין ייצוגו על פי ההיגיון המדיני בא לידי ביטוי גם במפות הנושאיות. המפות הנושאיות הציגו את המרחב באמצעות שכבת מידע גאוגרפי אחת, כגון מחצבים, צמחייה וקרקע, והן הובאו לרוב בספרי הלימוד שנכתבו ברוח דיסציפלינרית-גאוגרפית. מיקודן של מפות אלו בשכבת מידע אחת כביכול מייתר את המידע המדיני ויוצר מפה שאין בה התייחסות לממד זה. אולם בפועל זימנו מפות אלו אתגר ליוצרי המפות – האם לייצג במפה אחת שתי מערכות ייצוג: מערכת גאוגרפית ומערכת מדינית? ואם כן, כיצד? האם לנהוג על פי ההיגיון הגאוגרפי ולפרוס את שכבת המידע על כל המרחב המיוצג במפה, או שמא לנהוג על פי ההיגיון המדיני ולפרוס את שכבת המידע על שטחה של מדינת ישראל בלבד? המפות שלהלן (ראו מפות 3-6) מציגות ארבעה דגמים של יחסים בין שתי מערכות הייצוג. ריבוי זה מעיד על היעדר סטנדרטיזציה אשר יוצר דגם אחיד שמעניק עדיפות לאחת ממערכות השיח: לשיח הגאוגרפי שמתבטא בשכבת המידע הפרוסה על פני כל המרחב או לחלופין לשיח המדיני, המגביל את שכבת המידע הגאוגרפית למרחב המדיני. למרות

10 גבול שביתת הנשק הוא קו הפסקת האש אשר נקבע בהסכמי שביתת הנשק שהתקיימו ברודוס, בין ישראל לשכנותיה, באביב ובקיץ 1949. השטח שתחת הקיף 78 אחוזים משטח פלשתינה-ארץ ישראל של תקופת המנדט, והוא ידוע גם בכינויו 'הקו הירוק'. למרות היותו קו שביתת נשק, בפועל הוא גילם גבול בין לאומי סגור לתנועה ולמגע בין התושבים שמשני עבריו. בין 1948 ל-1967 התמסד גבול שביתת הנשק, נהיה גבול מדיני דה-פקטו, ומרבית המדינות החברות באו"ם וגם המדינות שהוא גבל בהן הכירו בו.

מפות 3-6, מימין לשמאל: מפת קרקע ומים, רזאלי, 1956; מפה פטרוגרפית, פאפוריש, 1962; מפת קרקע הארץ, הראל וניר, 1962; מפת אזורי צמחיה, רזאלי, 1956

היעדר סטנדרטיזציה באופני הייצוג, בחינה כמותית של התפלגות אופני ייצוג אלה מעידה כי ב־71 אחוזים מכלל המפות הנושאות אשר אותרו בספרי הלימוד שנבחנו הגבול המדיני מסומן.¹¹ נתון זה מלמד על זליגה בין מערכות השיח המדיני והגאוגרפי במערכת החינוך, שכן גם כאשר העיסוק בגבולות הוא חלק מן השיח הגאוגרפי, נכח השיח הפוליטי-מדיני בעיצוב המפות. בבחינת היחידה המרחבית שעליה שכבת המידע מוצגת אפשר להצביע על תהליך היסטורי: בתחילת תקופה זו – בשנים 1949-1955 – הועדפה היחידה הגאוגרפית על פני היחידה המדינית, ואילו לקראת סופה של תקופה זו – בשנים 1965-1967 – הועדפה היחידה המדינית. אפשר לייחס שינוי זה לתהליך קבלתם והפנמתם של הגבולות המדיניים כגבולות מדינת ישראל.

עם זאת, חשוב להדגיש כי ניתוח כמותי זה בחן תקופה של 17 שנה ומעיד על שינויים שחלו בקרב מחברי ספרי הלימוד, ואולם בפועל, בשל משך השימוש בספרי הלימוד בבתי הספר נחשפו התלמידים לכל ארבעת אופני הייצוג בתקופה זו. ייצוגי מרחב אלו, שמבנים ייצוגי גבולות שונים, יצרו מבחר דגמים לתיחום המרחב; אלה קיימו יחס שונה עם הגבולות המדיניים, ובכך ערערו על בלעדיותם של הגבולות המדיניים כמסמני שטחה של מדינת

11 נתון זה מתייחס למאגר של 199 מפות נושאות מספרי הלימוד שנבחנו לצורך מחקר זה ופורסמו בשנים 1948-1967.

ייצוג הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד

ישראל והציגו לצד דגם זה את היחידה הגאוגרפית של ארץ ישראל. מפות חבליות – קבוצת מפות אחרת שנכללה בספרי הלימוד שנכתבו בגישה החבלית היא מפות חבליות (ראו מפה 7). במפות אלו הוצגו חבלי ארץ שונים, ואפשר לזהות בהן ביטויים קרטוגרפיים אחרים למתח בין ייצוג גאו-חבלי לייצוג מדיני. באמצעות פרגמנטציה של המרחב המדיני ליחידת משנה ערערו גם מפות אלו על מעמד גבולה המדיני של מדינת ישראל. מפות אלו פיצלו ושיבשו את הדימוי האחדותי והרציף של מפת

מפה 7: מפות חבלי ארץ ומפת הלוגו

הלוגו על ממדיה הסמליים כדימוי מאחד ומעורר הזדהות עם המרחב ועם הישות המדינית. מלבד הפיצול במרחב המדיני לחבלי ארץ, כגון השפלה והגליל, הוצגו במפות החבליות גם השומרון ועבר הירדן המזרחי, שנכללו ביחידה הגאוגרפית ארץ ישראל. בספרו של דוד שיפמן (1950) יוחד פרק לעבר הירדן המזרחי. בשני דפיו הראשונים מובאת מפה שכותרתה 'עבר הירדן', והיא מציגה את המרחב מהים התיכון עד עיראק (ראו מפה 8). לאורך שטחה של מדינת ישראל מובא המסמן הלשוני 'ארץ ישראל המערבית'¹² ואילו

12 השימוש במונח 'ארץ ישראל המערבית' הוא אופן ייצוג שמגלם גם את הייצוג הנעדר 'ארץ ישראל המזרחית', שכן מקיומה של ארץ ישראל המערבית אפשר לגזור את קיומה של ארץ ישראל המזרחית. בפרקטיקת ייצוג זו שימשו גם כותרות מפות וכותרות פרקי הלימוד.

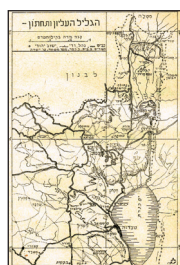
מפה 8: 'עבר הירדן', שיפמן, 1950

השטח שממזרח לו מסומן כעבר הירדן. מייצוג גבולותיה של מדינת ישראל נעדר קטע הגבול שבין הכינרת לים המלח. היעדרו של מקטע זה, צפיפות המידע הקרטוגרפי בשטח מדינת ישראל ובעבר הירדן לעומת דלילותו בשטח עיראק וערב הסעודית וכן הבלטת קו הגבול המזרחי של ירדן – כל אלה גורמים הטיה קרטוגרפית שיוצרת דימוי של מדינת ישראל הכולל את שטחה המדיני של ירדן.

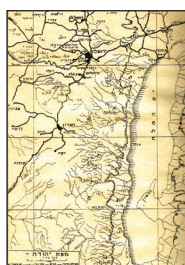
הפרק שמפה זו מובאת בו פותח במשפט 'החלק המזרחי של ארץ ישראל, ממזרח לירדן עד המדבר הגדול, נקרא בשם עבר הירדן מזרחה' (שם: 165).

אף שהמשפט עוסק ביחידה הגאוגרפית ארץ ישראל, ולפיכך אינו מציג טענה גאומדינית, חיבורם של המפה ושל המשפט זה לזה משמש עוד נדבך בעיצובו של דמיון מרחבי מדיני, שסוגיית גבולותיו אינה ברורה. חוסר בהירות זה בנוגע למעמדו של עבר הירדן המזרחי עולה גם בהנחיות למורה במדריך שכתב שלמה פרבר (1951): 'כמחצית שנת לימודי ה' הקדישו בביה"ס לחלקים מא"י המערבית והמזרחית' (שם: 14). את ההיגד של פרבר אפשר לייחס לשיח הגאוגרפי, המשפט המופיע מספר משפטים לאחר מכן מעיד על קיומו של שיח אחר: 'אני מציג להקדיש שתי שנות לימוד ד-ה ללימוד המולדת – ארץ ישראל משני עברי הירדן' (שם: 16). אי-הבהירות בהיגדים אלו נובעת מהגדרת היחידה המרחבית ארץ ישראל כיחידה גאוגרפית, בהקשר לגישה החבלית ומהגדרתה כ'מולדת' השייכת לשיח הפוליטי-מדיני. שתי הגדרות אלו המשתייכות לשתי מערכות שיח שונות יוצרות עמימות בנוגע לשיח שהיחידה המרחבית נדונה בו, ומתוך כך גם כלפי המשמעויות המיוחסות לה.

אופן ייצוג קרטוגרפי נוסף שמופיע במפות החבליות ויוצר עמימות ושניות בנוגע לגבולה המדיני של מדינת ישראל נוצר בשל הבדלים באופן ייצוג הגבול המדיני במפות החבליות המובאות באותו ספר לימוד. בספריהם של משה לוין (1950) ודוד שיפמן (1954) אפשר לזהות חוסר עקביות באופן ייצוג הגבול המדיני במפות חבלי ארץ. בשני הספרים

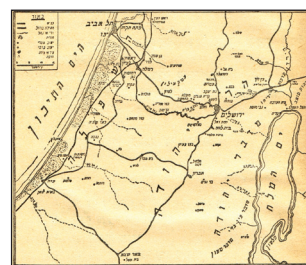
מפה 9: מפת ארץ יהודה, שיפמן, 1952

מפה 10: מפת הנגב, שיפמן, 1952

מפה 11: מפת יהודה, שיפמן, 1950

מפה 12: מפת הגליל, לוין, 1950

הגבול המדיני בצפון ובדרום מיוצג ייצוג מובחן וברור, ואילו הגבול המדיני במזרח נעדר מהמפה (ראו מפות 9-12). היעדר סימון הגבול המזרחי מבטא את המתח הקיים בין היחידה הגאוגרפית ארץ ישראל ליחידה המדינית מדינת ישראל, ומותיר את החזית המזרחית כאתר של עמימות בנוגע למקומו של הגבול המדיני ובנוגע לשיח שהיחידה החבלית המובאת במפה נדונה בו.

השיח הפוליטי-מדיני: המתח בין מדינת ישראל ובין המרחב המדומיין בארץ ישראל

המונח 'ארץ ישראל' הוגדר בשיח הגאוגרפי כחבלי כיחידה גאוגרפית שניתנת לתיחום באמצעות גבולות גאופיזיים. בשיח הפוליטי היחידה ארץ ישראל מתוחמת על ידי הדמיון המרחבי של בני התקופה. באמצע המאה ה-19, שאז ביקשה הציונות לדמיין את עצמה מחדש כישות לאומית בעלת זיקה למרחב, לא הייתה ארץ ישראל ישות טריטוריאלית, פוליטית, שמשומנת במפה, והמרחב המדומיין כארץ ישראל היה חלק מהאימפריה העות'מאנית. סכמת המרחב שדומיין כארץ ישראל ויוצג במפות ארץ ישראל בספרי הלימוד עד שנת 1945 תאמה את המרחב שדמיין התנועה הציונית ותחמה את המרחב העוקב אחר גבולות נחלות השבטים. נסיבות עיצובה של סכמה מרחבית זו בידי התנועה הציונית קשורות לתולדות הקרטוגרפיה היהודית והנוצרית של ארץ ישראל; זו חדרה למיפוי היהודי דרך העתקה וחקיקוי של המפות שיצרו הנוצרים לארץ ישראל, שברובן שימשו גבולות נחלות השבטים לתיחום המרחב (רובין 2014).¹³ תיחום המרחב המדומיין כארץ ישראל בגבולות נחלות השבטים הציע דימוי חזותי מרחבי של עם שיושב חופשי בארצו כמצע לדמיון מחדש של התיישבות במולדת הישנה-חדשה. גבולות נחלות השבטים גילמו אסמכתה לתביעות טריטוריאליות שתקפותן מתבססת על בעלות שושלתית ועל עתיקות יומין. התבססות על זכות קדומים זו אפשרה לדמיין את ההתנחלות מימי יהושע כהמשך רציף לשיבת ציון החדשה, ובכך לגשר על יותר מאלפיים שנות גלות. מרחב מדומיין זה תואם את המרחב של היחידה הגאוגרפית ארץ ישראל, כפי שהוגדרה בגישה הגאוגרפית. כך, אף שהשיח הגאוגרפי חבלי אינו עוסק בהיבטים מדיניים-מרחביים, הידע והדימויים המרחביים שנוצרו בו שימשו מקור שמזין ומחזק את הדמיון המרחבי של ארץ ישראל. דמיון מרחבי זה כלל צירוף של שתי סכמות המרחב המדומיין: האחת היא סכמת המרחב המדומיין בגבולות נחלות השבטים שעוצבה בראשית התיישבות הציונית בארץ, והאחרת – שהחלו לייצגה במפות משנות הארבעים של המאה ה-20 – תוחמת את תחום גבולות המנדט וכוללת את הנגב, שלא נכלל בסכמה הקודמת של המרחב בספרי הלימוד¹⁴ (ראו תרשים 1).

13 על תולדות המיפוי היהודי מהמאה ה-11 עד המאה ה-20 ראו רובין 2014.

14 המפה הראשונה של הנגב כחבל ארץ מובחן הובאה בתוך בנבנישתי 1945. סיפוחו של הנגב למרחב המדומיין של ארץ ישראל וייצוגו במפות ספרי הלימוד משנה זו ואילך כרוכים במגמה הביטחונית המדינית, שנברה לאחר 1940 וראתה בפעולת ההתיישבות פעולת כיבוש המרחב. פעולה זו כוללת גם את הקמת שלושת המצפים בנגב – גבולות, רביבים ובית אשל, שהוקמו בשנת 1943 – ואת הקמתן של 11 נקודות היישוב בנגב באוקטובר 1946.

תרשים 1: סכמת המרחב
המדומיין כארץ ישראל בעשורים
הראשונים לקיום מדינת ישראל

בבחינת ייצוגי השיח הפוליטי-מדיני במפות ספרי הלימוד
אעמוד על אופן הצבתו של דמיון מרחבי זה מול הגבולות
המדיניים ועל ההנחות הטריטוריאליזציות שנוסחו באמצעות ייצוג
זה.

אחד הנושאים המרכזיים שעליהם נסב ויכוח בשיח
הפוליטי-מדיני בין תפיסות עולם שונות בציונות היה סוגיית
הגבולות. לדברי בריגל (1994), 'המונח הגאוגרפי "ארץ
ישראל" וגבולותיו השונים, שהיה מקובל על הציונות מאז
הכרזת בלפור (1916), התעמת עם המונח הפוליטי "מדינת
ישראל" לאחר הקמתה'. לדעתו, 'עימות זה הוא עימות
אידיאולוגי על הלגיטימציות השונות של הטריטוריות: "מדינת
ישראל" שקיבלה לגיטימציה פוליטית בין-לאומית, לעומת
"ארץ ישראל" המקבלת לגיטימציה אלוהית' (שם: 108).
קמפ (2000: 13) ממקמת את המתח שהתהווה עם קביעת
גבולותיה המדיניים של ישראל בחוסר הלימה בין המרחב
הפוליטי של המדינה למרחב התרבותי של האומה. מתח זה
הבנה לדבריה את הגבול בתודעה הקולקטיבית כסיפור של

שניות ודו-משמעות. טענות אלו אינן עולות בקנה אחד עם טענותיהם של דן הורוביץ ומשה
ליסק (1990: 272-273), הרואים בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל תקופה שהיו
בה חפיפה ניכרת בין גבולות טריטוריאליים לגבולות הזהות הלאומית והשלמה עם המצב
הגאוגרפי-פוליטי שנוצר. לשיטתם, השלמה זו מעידה על העדפתו של הציבור הישראלי אחדות
לאומית בישראל על פני הרחבת הגבולות הטריטוריאליים.

ברצוני להביע הסתייגות מטענתם של הורוביץ וליסק ולהצביע על הפערים ועל
המתחים שנלוו להקמת מדינת ישראל ונבעו מהפער שבין הגבול המדיני לגבול המרחב
המדומיין כארץ ישראל.

השיח המדיני בספרי הלימוד משמש במידה רבה המשך לשיח המדיני שקדם להקמת
מדינת ישראל ועסק בפער ובמתח שבין המרחב המדומיין כארץ ישראל לגבולות המנדט
ולגבולות העתידיים של הבית הלאומי. ממד הרציפות בין התקופות נשמר בזכות השימוש
באותה תקופה באותם ייצוגים חזותיים ובאסטרטגיות הרטוריות מתקופת היישוב. ממד
השינוי בין התקופות מתגלם בשינוי בפרשנותם של אותם ייצוגים קרטוגרפיים שחל
בעקבות השינויים הגאוגרפיים שנוצרו עם הקמת מדינת ישראל. שינויים אלו טענו

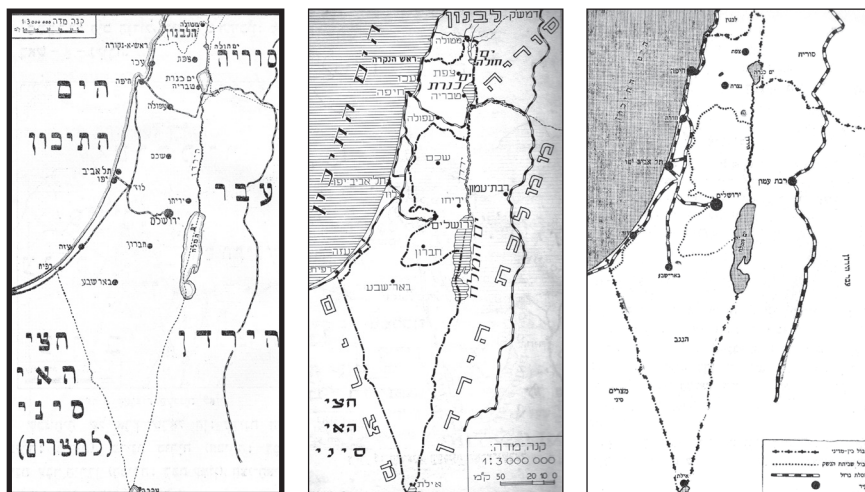
15 נתון זה מתייחס אל 60 המפות שפורסמו ב־61 ספרי הלימוד שיצאו לאור בתקופת היישוב בשנים
1935-1948 ואותרו. בבחינת ייצוגי הגבול המדיני בתקופת המנדט שנת 1935 היא נקודת מפנה
שאפשר לזהות בה את סימון גבולות המנדט כדפוס של ייצוג המרחב. שנת 1948 חותמת תקופה זו
בשל הקמתה של מדינת ישראל וקביעת גבולה הריבוני, שהחליף את גבולות המנדט כמערכת גבול
שתוחמת את המרחב המדיני.

ייצוג הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד

במשמעות חדשה את הטענות שיוצגו במפות. בתקופת היישוב, בשנים 1935-1948, ייצגו 70 אחוזים מהמפות מרחב רציף אשר הגבול שיוצג בו לא חסם את אפשרויות התנועה במרחב.¹⁵ בשנים 1949-1967, למרות השינוי הגאופוליטי שמנע תנועה משני עברי הגבול המדיני, 50.25 אחוזים מכלל המפות ייצגו מרחב רציף, אם כי בשנים אלו אפשר לזהות מגמת שינוי בייצוג זה בין שנות החמישים, שאז היה אופן ייצוג זה 63 אחוזים מכלל ייצוגי הגבול, ובין שנות השישים, שאז היה אופן ייצוג זה 41 אחוזים.

שלוש מפות שהובאו בספרי הלימוד בשנים 1940-1967 (ראו מפות 13-15) משמשות דוגמאות שמשמרות המשכיות עם תקופת היישוב באופני ייצוג הגבול כגבול פתוח. השוואה בין מפת אנוך (1940) למפות אנוך (1959) ושקד (1960) מצביעה על המשכיות אופן ייצוג המרחב כמרחב רציף שמסמני התחבורה בו מודגשים יותר ממסמני הגבול הקווים. השינוי המדיני שחל באזור מתבטא בסימון גבולותיה המדיניים של מדינת ישראל במפות אנוך (1959) ושקד (1960), אולם למרות סימונם של מסמני הגבול, הדגשתם של מסמני התחבורה לעומת מסמני הגבול יוצרת חזות של מרחב רציף שמערער על גבולותיה המדיניים של מדינת ישראל כגבולות סגורים ומשמש בסיס לשעתוק המרחב המדומיין כארץ ישראל.

רציפות דומה בין טענות שנטענו בתקופת היישוב ובין טענות שנטענו לאחר קום

מפות 13-15, מימין לשמאל: מפת מדינת ישראל, שקד, 1960; מפת גבולות ארץ ישראל ממערב לירדן, אנוך, 1959; מפת גבולות ארץ ישראל, אנוך, 1940

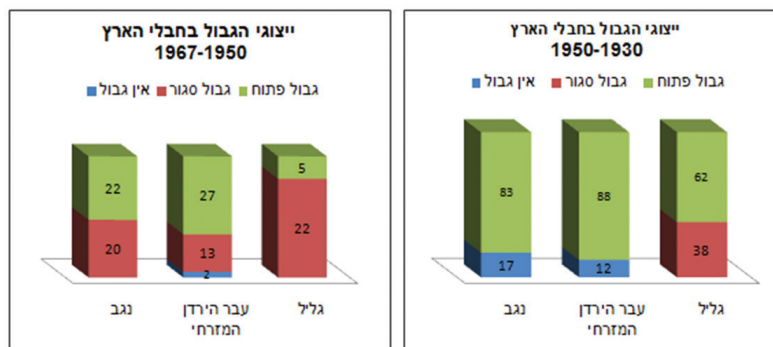
16 בראשית שנות החמישים אפשר למצוא התייחסויות של מחברי הספרים אל הגבול המדיני כאל גבול שאינו קבוע, כפי שציין חנוך אנוך (1951): 'קשה לתאר - ובייחוד לתלמידים מתחילים - ארץ, שגבולותיה אינם קבועים עדיין' (פתח דבר).

המדינה אפשר למצוא בספריו של אברהם ברוור (1950, 1954), באמצעותם הוא מבקש לערוך דה-לגיטימציה לגבולות המדיניים ולהציגם כארעיים.¹⁶ טענה ברוור תקופת היישוב אפשר למצוא בספרו משנת 1950:

ספרי זה מופיע בשנה השנייה לחידוש מדינתנו. עדיין אין גבולות המדינה קבועים ואולם תחומיה של ארץ ישראל ההיסטורית רשומים ועומדים מדור לדור – קרובים הם לגבול [...] הטבעי של ימים ומדבריות. מן הנמנע שספר גאוגרפיה יצמצם עצמו בגבולות מדיניים בלבד, שנכונים הם לשינויים (ברוור 1950: ג).

הדה-לגיטימציה של הגבול המדיני והצגתו כגבול ארעי מבוססות על העמדתו מול קביעותם של הגבולות ההיסטוריים והטבעיים. לעומת זאת, כאשר ברוור מנסח טענה זו ברוח השיח שלאחר קום המדינה הוא משמר את אסטרטגיית ההשוואה בין מערכות גבול, אך מסיט את המושא שבאמצעותו הוא יוצר את הדה-לגיטימציה של הגבול המדיני. בפעולה זו הדיון מוסט מהגבולות ההיסטוריים והטבעיים אל גבול שביתת הנשק, המוצג כגבול המדיני הקפוא בארעיותו: 'אין זה גבול בר-קיום, אלא קו-חזית שהוקפא עם הפסקת האש על ידי פקודה מחוץ' (ברוור 1954: א). יצחק שניל וקריסטין ליינברגר (2012: 92) רואים בהדגשת קווי שביתת הנשק במפות אסטרטגיה שמחזקת את זמניותו של הגבול המדיני ומציגה מצב של חוסר מחויבות לגבול קבוע.

בחינת אופן הייצוג של גבולות מדינת ישראל במקטעי גבול שונים – בצפון, במזרח ובדרום – מאפשרת לזהות חיזוק לחוסר המחויבות לגבול שביתת הנשק, המעמיק את הדמיון המרחבי של ארץ ישראל באופן שחורג מהגבולות המדיניים. השוואה בין תקופת היישוב לתקופה שמאמר זה עוסק בה מעידה כי חלקם היחסי של ייצוגי גבול סגורים עלה

תרשים 2: התפלגות באחוזים של ייצוגי הגבול המדיני בין חבלי הארץ בשנים 1950-1930, 1967-1950

- 17 נתון זה כולל את ייצוגי הגבול הפתוח והייצוגים החסרים ייצוג גבול.
- 18 תקופה זו חורגת מהתקופה שהמאמר עוסק בה והיא מוזכרת כדי להצביע על ממד הרצף באופן ייצוג המרחב בין תקופת המנדט לתקופה הנדונה במאמר. בבחינת ייצוגי הגבול המדיני בתקופת המנדט במפות חבלי הארץ השונות שנת 1935 היא נקודת מפנה; אפשר לזהות בה את הסימון –

בשנים 1950-1967, אולם קיימת שונות באופן ייצוג זה בין מקטעי הגבול השונים. במקטע הגבול המזרחי עם ירדן, 60.4 אחוזים מכלל ייצוגי הגבול של מקטע זה הם ייצוגי גבול פתוח, והם הייצוג השכיח ביותר¹⁷ (ראו תרשים 2).¹⁸ ייצוגים אלו מחדדים את הזירה שדחיית הגבול המדיני ממוקדת בה – אל מול עבר הירדן המזרחי, והם נתמכים על ידי אופן הייצוג הנעדר של הגבול המזרחי במפות חבלי הארץ, שעליו הצבעתי בדיון בשיח הגאוגרפי. ממצאים אלו – ייצוגי המרחב הרציף בכלל והגבול המזרחי במקטע שבין הכינרת לים המלח – הם בבחינת אחת הפרקטיקות הקרטוגרפיות לדחיית גבול שביתת הנשק. דחייה זו מצביעה על עבר הירדן המזרחי כזירה שכל הפרקטיקות אשר אוזכרו עד כה מתייחסות אליה. בחבל ארץ זה חלו כמה תהפוכות בריבונות: בשלב הראשון, עם קביעת גבולות המנדט הוא נגרע מגבולות ארץ ישראל, והגבול המזרחי הוסג עד נהר הירדן; בשלב השני, עם קביעת גבול שביתת הנשק הוסג הגבול המזרחי ממערב לנהר הירדן. לצד דחייתו של גבול שביתת הנשק כגבולה המדיני של מדינת ישראל, דחייה הנובעת מהפער בין שטחה של מדינת ישראל למרחב המדומיין כארץ ישראל, מתקיימת מגמה שונה בתכלית. כאשר מעמתים את גבול שביתת הנשק עם גבולות החלוקה של האומות המאוחדות, גבול שביתת הנשק מוצג באור חיובי. בדיון זה, שמעמיד את גבול שביתת הנשק מול גבולות החלטת האומות המאוחדות, גבול שביתת הנשק מוצג כגבול שאפשר את הרחבת הגבולות המדיניים:

כתוצאה מהמלחמה עם צבאות ערב השתנו הגבולות האלה בארבע נקודות חשובות: כל הגליל, שלפי תכנית החלוקה היה צריך להישאר בחלקו הגדול במדינה הערבית המוצעת, נשאר במדינת ישראל. כביש נחל עירון, המחבר את חדרה ועפולה בדרך קצרה, נמסר לידינו. בידינו אזור רחב בשפלה, במקום המסדרון הצר בדרך לנגב שנועד לנו קודם. המורדות הדרומיים והמערביים של הרי יהודה ובאר שבע, בירת הנגב ומרכז דרכים חשוב – הם במדינת ישראל (אהרונס 1953, 1967: 22-24).

השיח הביטחוני – גבול במצור, גבול מבוצר וגבול כיבוש

גם ביטויי של השיח הביטחוני בספרי הלימוד תרמו להבניית הגבול המדיני כאתר של שניות, הן באמצעות ייצוגו הדו־משמעי – כגבול במצור וכגבול מבוצר – הן באמצעות מפות קרב שהציגו גבולות כיבושים כגבולות דינמיים שמערערים על קביעותו של הגבול המדיני. גבול במצור – בתקופה זו מובאת בספרי הלימוד קבוצת מפות שכותרתן 'קדמת אסיה' (ראו מפה 16). אף שהגדרה זו עוסקת ביחידה גאוגרפית, ולא ביחידה מדינית, מפות אלו – המייצגות חלוקה מדינית במרחב – הן מפות מדיניות. בדיון זה אבקש להאיר את

או את היעדר הסימון – של גבולות המנדט בחבלי הארץ הנדונים, כדפוס של אופן ייצוג המרחב. כאמור, שנת 1948 חותמת תקופה זו.

19 'מסגור' הוא מושג שהגדיר ארווין גופמן (Goffman 1974), ובמדעי החברה הוא משמש לתיאור השפעתה של מסגרת התייחסות של המידע המיוצג על פרשנות המידע.

מפה 16: מפה צבועה בידי תלמיד מתוך החוברת 'קדמת אסיה', בנבנישתי ולוריא, 1957

אופן פעולתה של חלוקה מדינית זו בשיח הביטחוני. השטח הממוסגר במפה וקנה המידה של המפה משמשים ייצוג 'אובייקטיבי' ונאמן של היחסים המרחביים בשטח המיוצג, ואילו הבחירה של יוצרי המפה באופן מסגור המרחב (framing)¹⁹ הייתה בחירה סובייקטיבית. למסגור השטח המיוצג במפה ולמיקומה של מדינת ישראל בשטח זה חשיבות רבה, הן בשל היבטים חזותיים (יחסי גודל המרחבים הנגזרים ממנה) הן בשל היבטים תוכניים (הקשרים הגאוגרפיים בין המדינות המיוצגות במרחב הגאוגרפי ליחסי ביטחון ופוליטיקה ביניהן). בקבוצת מפות זו, הבחירה למסגר את השטח המיוצג במפה באופן שחורג מאוד משטחן של המדינות הגובלות ישירות במדינת ישראל מדגישה את יחסי הגודל בין ממדיה הזעירים של מדינת ישראל ובין ממדיהן של המדינות הגובלות בה וממדי המרחב שהיא מיוצגת בו. במפות שיש הבחנה דיכוטומית בין סימון שטח מדינת ישראל לסימון שטח שאר המדינות, המיוצגות באמצעות מסמן משותף שיוצר ביניהן האחדה, יחסי גודל אלה מועצמים.

אל המשמעויות הנגזרות מיחסי גודל אלה חוברת זהותו הגאוגרפית של המרחב הסובב את מדינת ישראל. מפה שמדינת ישראל מיוצגת בה כאחת ממדינות הים התיכון מזמנת משמעויות גאוגרפיות שונות מאלה שמפה אשר מציגה את מדינת ישראל במרחב הערבי מזמנת. במציאות הגאוגרפית הנדונה במאמר זה, ובקשר לשיח הביטחוני של התקופה, אופן ייצוג זה מכנה ייצוג מרחבי של מדינה במצב של איום. מלבד זה, הייצוג הדיכוטומי של שטח מדינת ישראל מול העולם מדגיש את בידודה המדיני של המדינה. כל אלו חוברים זה לזה ומייצגים דימוי של מדינה במצור. דימוי זה משמש הן ייצוג של מדינה

במצור הן אופן פעולה שמבנה מנטליות של מצור. דניאל בר-טל ודקלה ענתבי (Bar-Tal & Antebi 1992) מזהים בקרב הציבור הישראלי בשנים אלו תסמונת מנטליות של מצור. על פי הגדרתם, תסמונת זו היא תפיסה של קבוצה חברתית אשר מאמינה כי העולם עוין אותה וכי נשקפת סכנה לקיומה. במצב כזה הקבוצה מאמינה כי אין לה מקור סיוע מצד אומות העולם וכי עליה לסמוך על עצמה בלבד. מקורה של תסמונת זו מצוי לדעת בר-טל וענתבי, וכן לדעת בר-טל, מגל והלפרין, הן בהיסטוריה של עם ישראל – הרצופה רדיפות, גירושים ופוגרומים ושעוררה ביהודים איום מתמשך ותמידי לקיומם – והן באתוס היהודי-ישראלי, שחזק לנוכח האירועים שהתרחשו לאחר קום המדינה, בייחוד בשלושים שנותיה הראשונות (בר-טל, מגל והלפרין 2010: 135; Bar-Tal & Antebi 1992: 251). בין המנגנונים המשעתיקים את מנטליות המצור הם מציינים את מערכת החינוך ואת ספרי הלימוד. ענתבי ובר-טל מצביעים במאמרם על מחקרם של אדר ואדלר (1965), שניתחו את תכניות הלימוד במערכת החינוך בישראל בעשורים הראשונים לקיומה ומצאו כי יחסי מדינת ישראל עם מדינות אחרות היה אחד הנושאים המרכזיים שעסקו בו תכניות הלימוד. חיזוק למנטליות זו ולהרגשה שהעולם כולו נגדנו אפשר למצוא בהתייחסות של ברוור (1950, 1954) לגבולות החלוקה של עזרת האומות המאוחדות: 'חלוקה זו נתבטלה, כי האומות המאוחדות לא באו ליטול את ירושלים ולא עכבו את ממלכות ערב מלעלות עלינו להשמידנו' (שם: 4).

מחקר ספרי הלימוד בתולדות עם ישראל ובהיסטוריה כללית בשנים 1984-1990 (פירר 1984: 81) מצביע על כך שגם בשנים 1948-1967 אופיין ייצוג היחסים בין ישראל לעמים אחרים בספרי הלימוד באמצעות הדגשת שנאת העולם כלפי העם היהודי ומדינת ישראל. לפיכך אפשר לראות בקבוצת מפות זו טקסט חזותי בעל תפקיד כפול: ייצוגה של הרגשת המצור והבניה של מנטליות המצור בציבור הישראלי בתקופה הנדונה.

מפות 17-19, מימין לשמאל: מפת גבולות ישראל, רזיאלי, 1957; מפת המרחקים, פלד, 1960;
מפת גבולות מדינת ישראל, שלמון, 1960

קבוצת מפות אחרת שמייצגת ומבנה את מנטליות המצור היא קבוצת מפות שמפנות את מבט הצופה אל מחוץ לגבולות המדיניים, פנימה אל עבר הטריטוריה ואל עבר העורף האזרחי (ראו מפות 17-19). למרות תיחום המרחב השונה במפות אלו, גם בקבוצה זו אפשר למצוא דימוי שמייצג ומבנה את מנטליות המצור. שתי קבוצות אלה – זו הפונה החוצה ומייצגת את מדינת ישראל במרחב, וזו הפונה פנימה ומייצגת את ממדי הטריטוריה של מדינת ישראל – מקיימות ביניהן זיקה. מפות אלו משמשות זו עבור זו שכבה שקופה שהצופה בהן מטיל על המפה בעת הצפייה. כאשר הצופה מזהה במפות קדמת אסיה את ממדיה הקטנים של מדינת ישראל, לעומת אלה של מדינות האזור, הוא מטיל על ממדים אלו של מדינת ישראל במרחב את דימוי העורף האזרחי וממדיו, ולחלופין כאשר הוא צופה בממדי העורף, ממדיה הקטנים של מדינת ישראל בהשוואה למדינות האזור מוטלים על דימוי זה. באופן זה, האיום וסכנת הקיום של מדינת ישראל במרחב שהיא ממוסגרת בו מואצל באמצעות מבט הצופה, ממפות קדמת אסיה, אל מפות מדינת ישראל והעורף האזרחי ולהפך. האצלה זו מעניקה לנתונים שמיוצגים במפות משמעות ביטחונית, וזו מתורגמת על ידי מבטו של הצופה לטווחי ירי ולפגיעות של העורף האזרחי. וכן להפך ובאופן מקביל, ממדיו הצרים של העורף החשוף לפגיעה מועצמים כאשר מבט הצופה

מפה 20: מפת גבולות ישראל לפי הסכמי שביתת הנשק, פלר, 1960

מטיל אותם כשכבה שקופה על המרחב הצר של מדינת ישראל וגבולותיה. הרטוריקה המדעית של הטענות הקרטוגרפיות הבאות לידי ביטוי בשתי קבוצות מפות אלו מעניקה תוקף אובייקטיבי לתחושת המצור, ובכך מחזקת את הרגשת האיום הקיומי הנלווה אליה.

גבול מבוצר – לצד המפות שנראה בהן כי ארץ ישראל שרויה במצור, הובאה בספרי הלימוד קבוצת מפות שביקשה לייצג את הגבול המדיני של ישראל כגבול תחום ומבוצר (ראו מפה 20). אין בקיום מקביל זה סתירה פנימית, אלא ביטוי לשני פניו של השיח הביטחוני באותה תקופה. כך למשל קמפ (2000) מתארת את האופן שנחרת זיכרון תקופה זו בציבור הישראלי. לדבריה, יש הזוכרים תקופה זו כ'תקופת מצור ומחנק', שמהם השתחררה ישראל רק בזכות הכיבושים הטריטוריאליים של 1967, ויש הרואים בה את 'שנותיה היפות של מדינת ישראל הקטנה והמתוחמת' (שם: 14). קבוצת המפות המציגות את מדינת ישראל כשרויה במצור משמשות אחד

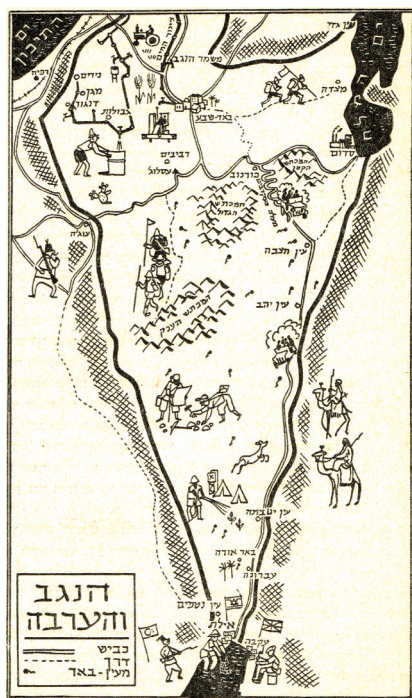
20 שלומית גבע (1992) מצביעה על שדה הארכאולוגיה המקראית בתקופה זו כעוד שדה שהדיון בגבול המבוצר שימש בו תמה מרכזית. לצורך ביסוס טענתה היא נסמכת על ספרו של יגאל ידין (1963) תורת המלחמה בארצות המקרא, שעסק ב-5,000 שנות התפתחות הביצורים וכלי הנשק במזרח הקדמון. ספר זה שיקף את עיסוק המחקר הארכאולוגי בשנים אלו בחומות ובשערים. גבע מציינת

ממנגנוני עיצוב זיכרון התקופה כתקופת מצור ומחנק, ואילו המפות המציגות את מדינת ישראל כמדינה מתוחמת משתייכות לשתי מערכות שיח; האחד הוא שיח החברות שבין האומה למולדת, שעסקתי בו בתחילת המאמר, ומערכת השיח האחרת היא מערכת השיח הביטחוני.²⁰

בדיון בשיח הביטחוני אתמקד בהיבטים הביטחוניים של קו המתאר המייצג את הגבול המדיני – קו שתוחם את מדינת ישראל ומנתק אותה מן המרחב שהיא מצויה בו, ובו בזמן מגלם חומה בצורה שמגנה עליה. ברור (1954) שאל את המונח המטפורי שטבע וינסטון צ'רצ'יל ב-1946 'מסך ברזל' בתארו את גבולה המדיני של מדינת ישראל; וכך הוא כתב: 'בגלל המלחמה שהכריזו עלינו שכננו, נמתח מסך ברזל בגופה של ארץ ישראל, ואין מעבר ממדינה למדינה' (שם: ה).²¹ השימוש בדימוי מסך הברזל מגלם כפל משמעות: הן את סגירות הטריטוריה המדינית וניתוקה מהמרחב שהיא מצויה בו, והן את היות הגבול

חומה מבוצרת. להבדיל מהמפות שיצרו דימוי של מצור, במפה זו מסגור השטח המיוצג במפה יוצר יחס שונה בין שטח מדינת ישראל למרחב הממוסגר. תיחום זה ממקם את הגבולות המדיניים של מדינת ישראל במרכז המפה ומותיר מרווח ממערב וממזרח, וזה מבטל את הרגשת הדחק שאפיינה את מפות המצור.

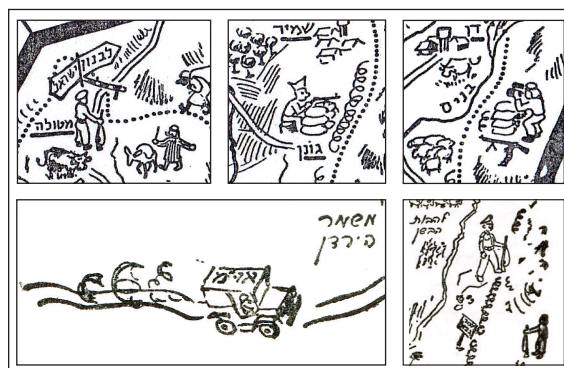
עוביו של מסמן הגבול המורכב משני קווים צמודים יוצר קו בולט ומודגש שאפשר לקרוא אותו הן כקו תוחם הן כקו מבוצר. פרשנות חזותית זו מתבססת על מפות נוספות מספרי הלימוד שעסקו בהיבטים ביטחוניים של הגבול המדיני. דוגמה לכך היא מפת הנגב (ראו מפה 21). גם מפה זו מדגישה את מסמן הגבול המדיני ומייצגת אותו כקו מתאר כפול שסוגר את שטחה של מדינת ישראל. סימונם של שומרי גבול לאורך גבולות המדינות הגובלות בה ממסגר את ייצוג הגבול במסגרת השיח הביטחוני. היעדר שומרי גבול לאורך

מפה 21: מפת הנגב והערבה, חון, 1952

כי מקום המדינה ובמשך יותר מעשרים שנה התקבלה הדגשה זו בטבעיות בחברה הישראלית שחייתה במסגרת אשר אותה כינה נח אייזנשטדט 'מבצר אורחי פתוח' (גבע 1992: 98).

לצד פרשנויות אלו, טענה זו מרמזת על אי-הנחת של ברור מתיחומו של הגבול המדיני, שכן הוא אינו רואה בו גבול שתוחם את מדינת ישראל כי אם יחידה גאוגרפית, 'ארץ ישראל' שאת גופה חוצה הגבול המדיני. ייחוס גופניות לארץ ישראל מקנה לפעולת הגבול הקשרים אלימים של ביתור.

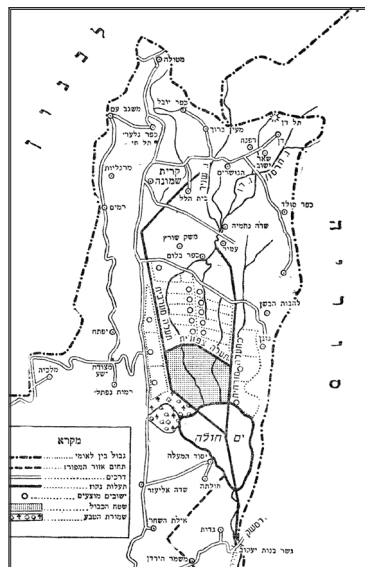
מפה 22: פרטים ממפות עמק החולה, גרעין, 1958

גבולה של מדינת ישראל וייצוג פעילות אזרחית מגוונת בתוך גבולות מדינת ישראל מייצגים הרגשת ביטחון. דימוי זה מקבל משנה תוקף בשל הייצוג הקוטבי מעבר לגבולותיה המדיניים של מדינת ישראל – היעדר פעילות אזרחית והנכחת כוחות צבאיים לאורכם.

המפות המצוירות ששולבו בספרי הלימוד מציגות מפתח חזותי של אופני ביצור הגבולות. במפות עמק החולה קו הגבול משורטט באמצעות כמה מערכות שחוסמות את המרחב: מחסום גאופיזי – ערוץ הירמוך, גדרות תיל, חיילים שמוצבים לאורך הגבול, ג'יפ כוחות האומות המאוחדות שמייצג מעורבות בין לאומית בשמירה ובפקיח על אזור הגבול המדיני, ושלט חוסם שמורה 'עצור, גבול לפניך'. למול ייצוגי גבול אלו בולט איור שלט דרכים אשר מורה על לבנון מצדו האחד של הגבול ועל ישראל מצדה האחר. שלט זה מגלם ייצוג שחותר תחת ייצוג של הגבול המדיני כגבול סגור (ראו מפה 22).

מפות שהראו אזורי התיישבות הציגו את החריגה של הגבול המבוצר מקו הגבול גם אל היישובים בעורף האזרחי. מפות אלו תרמו למפתח מסמני הגבול המבוצר: את מגדלי המים בתפקיד מגדלי תצפית ושמירה, את גדרות התיל שחוסמות את הכניסה ליישוב, את שקי החול המגנים מפני ירי ואת השומרים שבגדיהם מלמדים שגם אזרחים מילאו תפקיד זה ולא רק חיילים.

בהתייחס לגבול הגאופיזי כאל גבול מבוצר תיאר נעמן רזיאל (1956) את קו החוף '[ה] גבול הקשה ביותר לפגיעה שרק אויב בעל צי חזק יכול להתגבר עליו', והוסיף: 'לשום כלי שיט, ולו גם הידירותי ביותר, אין כניסה אליו בלי קבלת רשות' (שם: 9). בתיאור הגבול המדיני בקשר לעצמים גאופיזיים אפשר למצוא המשכיות לתיאורו בתקופת המנדט. אפשר גם להצביע על השינוי, שכן בתקופת היישוב שימשו העצמים הגאופיזיים נקודות סימון במרחב, ואילו עם קום המדינה הם גילמו נקודות שליטה ומחסום, אשר מונעים מעבר ומבצרים את הגבול המדיני. בספרי הלימוד אפשר למצוא היגדים שבוחנים את מקטעי הגבול לפי מידת 'טבעיותם'. המונח 'טבע' בהיגדים אלו נגזר מיכולתם של העצמים הגאופיזיים לשמש מחסום. לפיכך גבול שאין בו 'מחסומים טבעיים' (פאפוריש 1958:

מפה 23: מפת ייבוש החולה, שקד, 1960

19-21) או 'אחיזה בצורות הקרקע' (ברוור 1954: 19-21) מוגדר גבול מלאכותי. הגבולות המדיניים טבעיים מתוארים 'יובלי המים המגנים מפני חדירה לארצנו' (שם: ג). גובהם של ההרים בגבול הצפון מוצג כנקודות אסטרטגיות של שליטה - 'כשומרי גבול אדירים', והמדבר מוצג כ'מכשול קשה למעבר' (רזיאלי 1956: 9).

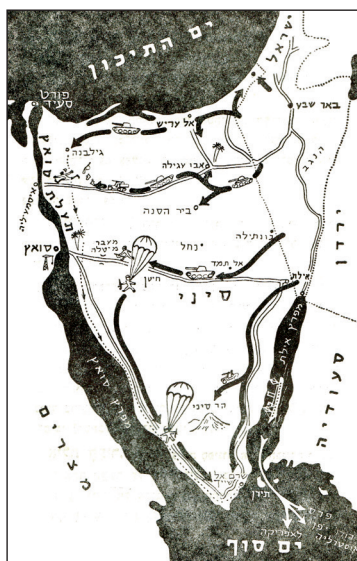
עיצוב הגבול המדיני כגבול סגור ומבוצר יצר קיטוע מרחבי והניב, לצד ייצוגי המרחב הרציף, ייצוג קוטבי של מרחב מקוטע (ראו מפה 23). מלבד הגישה הביטחונית אל הגבול המדיני כגבול סגור ומבוצר מובאים בספרי הלימוד אזכורים השוואתיים בין תקופת המנדט לתקופה זו. פאפוריש (1958: 19) נותן את הדעת לשינוי בנגישות של איכרי מטולה לשטחים חקלאיים מעבר לגבול המדיני, נגישות שהתאפשרה בתקופת המנדט, וכיום אינה אפשרית עוד, ורזיאלי

(1956) מאזכר את מפעל החשמל הגדול של רוטנברג, 'העומד בשימונו בשטח ירדן' (שם: 14-16). הגבול המדיני כגבול סגור מעלה גם את סוגיית החלוקה והנגישות למשאבי המים (בנבנישתי 1954: 15; רזיאלי 1956: 12). ברוור (1954) מתייחס אל הדרכים שאפשרו תנועה במרחב לפני קביעת הגבול, ועם קביעתו נקטעו: 'הכביש שבמרזבה [לרגלי השומרון] רובו בידי ישראל ומקצתו בידי הערבים, אולם לפי שעה שני הצדדים אינם יכולים להנות ממנו' (שם: ד). כן הוא ציין שינויים שעם קביעת הגבול הצריכו שינוי בתשתיות - הסטה של קווי טלפון, קו מים ודרכים עקב הגבול החדש.

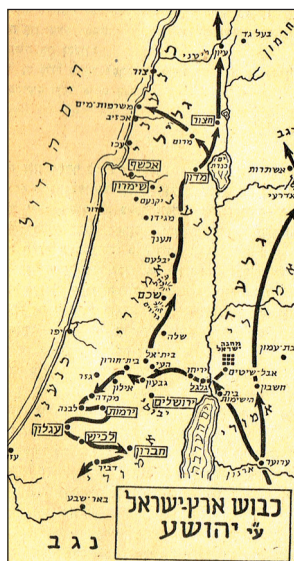
בד בבד עם ייצוג הגבול המדיני כגבול מבוצר התקיים ייצוג אחר, שחתר תחת ייצוג זה. אחת הנקודות הפורמות את החזות הבצורה של הגבול המדיני כקו מתאר היא דווקא אותו קו עצמו. ההיגדים בטקסט המילולי המתארים את אורכו ואת פיתוליו של הגבול המדיני פוערים בקעים, ואלה מסמנים תכונות אלו כנקודות התורפה של גבול זה. אורכו ופיתוליו המרובים של הגבול נדונים בשיח מדיני-ביטחוני זה כמלאכותיים, אגב הדגשת הקשיים הלוגיסטיים שתכונות אלו מזמנות: 'אין קושי להגנה כגבול שאינו לפי טבע הארץ וארון מאוד ביחס לשטח ולאוכלוסייה' (ברוור 1954: א). תיאורי תוואי הגבול המדיני מפורטים וארוכים, והם עוקבים לאורך כל פיתולי הקו, אגב עיסוק באורכו הכולל ובאורכם של מקטעי השונים. בתרגילים שונים בספרי לימוד בגאוגרפיה, ואף בחשבון, התבקשו התלמידים לתרגל פעולות חיבור באמצעות חיבור מקטעי הגבול המדיני ולחשב באחוזים את משקלו של הגבול המדיני, בכל אחד מהגבולות המשותפים עם מדינות ערב. תרגילים אלו שימשו אופן פעולה נוסף להדגשת הקושי בשמירת הגבול המדיני כגבול סגור. קמפ (2000) סוברת כי השניות בייצוג הגבול המדיני בשנים אלו היא תולדה של מסגרות

החברות המרחביות, שדיברו בעת ובעונה אחת באמצעות שתי שפות גבול שונות, ולעתים אף מנוגדות. השפה האחת היא שפה טריטוריאלית נייחת שהציגה את הגבול כחומת פלדה של 1,000 קילומטרים, שמצד אחד מפרידה בין המדינות, ומצד אחר מלכדת את בני האומה פניהם. השפה השנייה היא שפה מרחבית, שמציגה את הגבול כספר (frontier) – אזור 'לימבו' חדיר, אשר קורא תיגר על ההגדרה הקרטזיאנית והגאומטרית של גבולות, וכך מטשטש הבדלים בין פנים לחוץ בין כאן לשם (שם: 20).

הפער בין הדימוי הקווי החד והסוגר של הגבול כחומה מבוצרת ובין המציאות באזור הספר מתבטא בהערות ששולבו בתיאור הגבול המדיני בספרי הלימוד והעידו על הפרצות שבחומה זו. ברוור (1954) ציין את אזור אום אל-פחם וסימן אותו בתור 'קו-תורפה מבחינה משטרתית', פרוץ, שמאפשר מעבר אל תחומה של מדינת ישראל. סימון זה מעלה את התהייה בנוגע למהות האיום הנשקף למדינת ישראל מפריצת גבול זו. תיאור זה משויך לשתי מערכות שיח: בשיח המדיני ניסיונם של הפליטים הפלסטינים לחצות את הגבול לתוך שטחה של מדינת ישראל ולשוב אל בתיהם ואל אדמתם נחשב ניסיון לערער על ריבונותה של מדינת ישראל ועל תקפות גבולותיה המדיניים, ובשיח הביטחוני מושם הדגש בחציית גבול זו על האיום הביטחוני על רכושם וביטחונם של תושבי הספר, כמו שאפשר להסיק מהתיאור 'כוחות סדירים שיחדרו עם נשק כבד מעין גנים (ג'נין) צפויים לאש מקצה הגלבוץ הצפוני מערב' (שם: ג-ד). גם פאפוריש (1961) מתייחס לסכנה הכפולה שבפריצתו של הגבול המדיני ומתאר את קו הגבול 'פרוץ לכל אויב ומסתנן' (שם: 21-23). מפות כיבושים ומורשת קרב – קבוצת מפות חדשה המובאת בספרי הלימוד

מפה 25: אזור ההר, הנגב וחצי האי סיני, גרעין, 1958א

מפה 24: מפת כיבוש ארץ ישראל ע"י יהושע, פלר, 1967

לאחר קום המדינה היא קבוצה ובה מפות כיבושים היסטוריים מתקופת יהושע ובית חשמונאי ומפות מורשת קרב המתארות מערכות ממלחמת 1948 (ראו מפות 24-25). מפות אלו הן מפה דינמיות שמציגות, באמצעות קוים, תנועה במרחב. מונמוניה (Monmonier 1996: 107-108) טוען כי סימון גרפי של חץ הוא אחד המסמנים המשכנעים והיעילים ביותר, שכן להבדיל מהקו המודגש, המסמן גבול היקפי וקבוע, החץ הוא סימן פורץ גבול. הקוים המסמנים את תנועת הכיבוש מקנים למפת הארץ דינמיות ומחזקים בה את היסוד האקטיבי. ייצוג אקטיבי זה, שמייצג יזמה, אגרסיביות ובעלות על הקרקע, הוצב בשנים ההן מול הפסיביות הגלותית שאליה התנכר הציבור הישראלי וממנה ביקש להיבדל. זאת ועוד, מפות דינמיות אלו מייצגות את ממד הזמן באמצעות החץ, המסמן תנועה במרחב; תנועה זו מבקשת לחולל שינוי בתיחום הגבולות בפועל. ייצוג זה מחזק את הדמיון המרחבי של הגבול כתיחום ארעי ובר-חלוף. עם קום המדינה, מול הפער שבין הגבולות המדיניים למרחב המדומיין כארץ ישראל, שימר דימוי זה את פוטנציאל ההתרחבות הטריטוריאלית. למה מזור (תשס"ד: לד-לח) מצביעה על הקשר שנוצר בציבור הישראלי בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה – בין מלחמת 1948 לספר יהושע – בהיותם שני אירועים היסטוריים לאומיים שמקיימים ביניהם זיקה ישירה. זיקה זו שימשה מקור לגיטימציה טריטוריאלית שמקורה בפעולת הכיבוש, להבדיל ממפות נחלות השבטים, ששימשו ביסוס לגיטימציה טריטוריאלית אשר נשענת על בעלות טריטוריאלית קודמת. מלבד זה, מפות הכיבושים גילמו דימוי חזותי למגמות האקטיביסטיות-מיליטנטיות, ובכך שימשו עוד חוליה בחדירת המיליטריזם למערכת החינוך כחלק מתהליך הבניית דמות דור הצבר הלוחם.²² מפות היסטוריות אלו חברו זו לזו לקבוצת מפות מורשת קרב שהציגו את הקרבות האחרונים ממלחמת הקוממיות ופורסמו בספרי הלימוד בתחילת שנות החמישים. מלבד החינוך המיליטריסטי, גילמה קבוצת מפות זו תפקיד חשוב בהצדקתם של מהלכים צבאיים כפעולת עיצוב גבולות מצד אחד, ומצד אחר ערערה על תוואי הגבול המדיני כגבול סטטי וקבוע.

סיכום

בדיון זה ביקשתי לבחון את ייצוגו של הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד מתוך הנחה כי הידע המרחבי שנבחר להופיע בתכנית הלימודים ובספרי הלימוד יאפשר להתחקות אחר אופן דמיון המרחב בקרב בני התקופה. בחינה זו הצביעה על ייצוג עמום ודו-משמעי של הגבול המדיני. בנוסף, בחינת אופני הייצוג הקרטוגרפיים שהובאו במפות ספרי הלימוד

22 ממצאה של רות פירר בנוגע לספרי לימוד בהיסטוריה ותולדות עם ישראל מחזקים הבחנה זו. פירר מזהה בשנים אלו מגמה חדשה, והיא נטייתם של מחברי ספרי הלימוד להדגיש את הפעילות הצבאית של עם ישראל ולשבץ ביטויים מיליטריסטיים בכתיבתם (פירר 1984: 32).

בשלוש מערכות השיח שנדונו במאמר מאפשרת לשרטט את המכניזם של המנגנון המדיני שהבנה את הגבול המדיני בשנים ההן כאתר של שניות. המפה בספרי הלימוד, כטקסט חזותי שמייצג את הערכים ואת האמונות שביקשו מחברי ספרי הלימוד להנחיל לדור הבא, משקפת הן את קבלת גבולה המדיני של מדינת ישראל והן את חוסר הנחת מגבול זה. בהיות המפה גם אופן פעולה שמבנה עמדות מרחביות, ניתן לראות במפות ספרי הלימוד פרקטיקות קרטוגרפיות ששימרו רציפות עם עמדות מרחביות בקרב הציבור הישראלי יהודי בתקופת היישוב שבאו לידי ביטוי בדחיית גבול המנדט שגרע חלקים מן המרחב שדומיין כארץ ישראל. בנוסף ברצוני לטעון כי בדיעבד, ניתן לראות בעמדות מרחביות אלו בקרב הציבור היהודי הישראלי, מצע לתפיסתם של השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים כחלק מהמרחב המדומיין של ישראל. קשר סיבתי זה, שבין אופן ייצוג הגבול המדיני במפות ספרי הלימוד כביטוי לעמדות מרחביות בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים, לבין אימוצם של השטחים הכבושים כחלק מהמרחב המדומיין, הינו קשר אפשרי ולא הכרחי. אף שבמסגרת מאמר זה אי־אפשר, אני מבקשת להצביע על דרך עיצוב הגבול כמושא של שניות, כאחד הגורמים האפשריים לתפיסת השטחים הכבושים כחלק מהמרחב המדומיין של ישראל.

במסגרת השיח הדיסציפלינרי־גאוגרפי בספרי הלימוד, נידונו המתחים והפערים בין הגבול המדיני ובין היחידה הגאוגרפית ארץ ישראל, ובשיח המדיני נדונו המתחים והפערים בין הגבול המדיני למרחב שדומיין כארץ ישראל ונתחם בגבולות נחלות השבטים. ההיבטים המרחביים של מתחים ופערים אלו ממקדים את הגבול המזרחי כחזית שמולה מופעלות פרקטיקות קרטוגרפיות אלו, המטשטשות את הגבול המדיני וחורגות מעבר לו, מזרחה, ובכך מגלמים רציפות בתיחום המרחב המדומיין מאז ראשית ההתיישבות הציונית בארץ דרך התקופה הנדונה ועד לאחר מלחמת ששת הימים.

גם לשיח הביטחוני תרומה לתפיסה מרחבית זו. ייצוג הגבול המדיני כגבול במצור היה אחת הפרקטיקות להבניית מנטליות המצור והרגשת הדחק שהתרחבות טריטוריאליית יכולה להיות אחת מפתרונותיו. הרחבת הגבולות המדיניים בעקבות מלחמת ששת הימים והרגשת הרווחה שהעניקו לתחושת הדחק, מהווים גורם אפשרי נוסף לתפיסת השטחים הכבושים כחלק מהמרחב המדומיין של ישראל.

מפות הכיבושים שהובאו בספרי הלימוד לאחר מלחמת 1948 חברו מצד אחד אל דימוי הגבול המבוצר בהרגשת המוגנות שביקשו להקנות, ומצד אחר הציגו את הגבול המדיני כגבול דינמי שנתון לשינוי ולהתרחבות, ואת הפעולה הצבאית – כגורם לגיטימי בעיצוב גבולות מדיניים. בכך הם העניקו לגיטימציה להרחבת גבולות המדינה באמצעות פעולת כיבוש.

רשימת המקורות

מקורות ראשוניים

- אהרוני, יוחנן, 1953. **זאת ארצי**, צה"ל – המטה הכללי, אגף כוח אדם, ענף השכלה.
- _____, 1967. **זאת ארצי**, מערכות תל אביב.
- אנוך, חנוך, 1940. **כתיבת ארץ ישראל**, מסדה, תל אביב.
- _____, 1951. **כתיבת הארץ**, אמנות, תל אביב.
- _____, 1959. **כתיבת הארץ**, אמנות, תל אביב.
- אריאלי, שלמה זלמן, משה בליך ונתן פרסקי, תשכ"ז. **מקראות ישראל**, מסדה, תל אביב.
- ארני, אפרים, 1957. **מולדתנו: דפים לידיעת הארץ – חלק א**, ראובן מס, ירושלים.
- ארני, אפרים ואלישע אפרת, 1966. **הגיאוגרפיה של ארצנו**, אחיאסף, תל אביב.
- בנבנישתי, דוד, 1945. **ארצנו: סדרת חוברות על ארץ ישראל לאזוריה ללימוד ולמקרא**, חוברת א: הנגב, קריית ספר, ירושלים.
- _____, 1954. **ישראל: ידיעת ארץ ישראל לאזוריה**, ספר ראשון, קריית ספר, ירושלים.
- בנבנישתי, דוד ובן ציון לוריא, 1957. **ארץ ישראל: מפות לעבודה**, קריית ספר, ירושלים.
- ברוור, אברהם יעקב, 1950. **הארץ**, מוסד ביאליק ודביר, תל אביב.
- _____, 1954. **הארץ**, מוסד ביאליק ודביר, תל אביב.
- גרעין, מיכאל, 1958א. **ההר**, יסוד, תל אביב.
- _____, 1958ב. **עמק הירדן**, יסוד, תל אביב.
- _____, 1962. **גלה את הארץ**, יסוד, תל אביב.
- הראל, מנשה ודב ניר, 1962. **גיאוגרפיה של ארץ ישראל**, עם עובד, תל אביב.
- הרשקו, משה ורבקה ליבנה, 1965. **נופים בארצנו**, מכון הנרייטה סאלד, ירושלים.
- חזן, ברטה, 1952. **האדם מדביר שממה**, ספרית פועלים, השכלה וחינוך הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר מרחביה.
- לוין, משה, 1950. **ארצי חלק שני**, יזרעאל, תל אביב.
- פאפוריש, יהויקים, 1958. **ידיעת הארץ: גיאוגרפיה פיסית של ארץ ישראל**, צ'צ'יק יהושע, תל אביב.
- _____, 1961. **ארץ ישראל**, צ'צ'יק יהושע, תל אביב.
- _____, 1962. **גיאוגרפיה פיסית של ארץ ישראל**, צ'צ'יק יהושע, תל אביב.
- פלר, יצחק, 1960. **זאת מולדתנו**, מסדה, תל אביב.
- פרבר, שלמה, 1951. **להוראת המולדת בכיתות הבינוניות**, אורים, תל אביב.
- פרס, נתן ונעמן רזיאל, 1960. **מפות אילמות: לספר לימוד המולדת ארצנו**, יבנה, תל אביב.
- _____, 1961. **ארצנו מדן ועד אילת**, יבנה, תל אביב.
- רזיאל, נעמן, 1956. **ארצי ישראל**, קרני, תל אביב.
- _____, 1957. **ארצי ישראל**, קרני, תל אביב.
- שיפמן, דוד, 1950. **מולדתי ארץ ישראל**, חלק שני, יבנה, תל אביב.

_____, 1952. מולדתי ארץ-ישראל, חלק ראשון, יבנה, תל אביב.
שיפמן, דוד וצבי אריאלי, תשי"ג. נתיבות במקרא: חוברת עבודה וחזרה – יהושע, יבנה, תל אביב.
שלמון, אברהם, 1960. זאת הארץ, שחף, תל אביב.
שקד, ש', 1960. זאת מולדתי, ניב, תל אביב.
_____, 1962. זאת מולדתי, ניב, תל אביב.

מקורות משניים

אדר, לאה וחיים אדלר, 1965. החינוך לערכים בבתי ספר לילדים עולים, בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית בירושלים ושל משרד החינוך והתרבות, ירושלים.
אנדרסון, בנדיקט, 1999. קהילות מדומיינות (תרגום דן דאור), האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
ברגל, יורם, 1994. 'גבולות כנושא גיאוגרפי חינוכי: המקרה של ישראל', אופקים בגיאוגרפיה, עמ' 40-41, 99-112.
_____, 2007. 'המפה כמודל: עיון במפות הקרן הקיימת לישראל', פרוטוקולים: היסטוריה ותיאוריה, 6, עמ' 65-87.
ברטל, דניאל, תמיר מגל וערן הלפרין, 2010. 'הפרדוקס של תפיסת הביטחון בישראל: הסבר פסיכולוגי חברתי', פוליטיקה, 20, עמ' 123-148.
ברגר, תמר, 2008. 'איך עושים דברים עם מפה', בתוך: הנ"ל, ברווח בין עולם לצעצוע: על המודל בתרבות הישראלית, רסלינג, תל אביב, עמ' 47-62.
גבע, שולמית, 1992. 'פה בארץ חמדת אבות: הארכיאולוגיה המקראית הישראלית בראשית דרכה', זמנים, 42, עמ' 92-102.
הורוביץ, דן ומשה ליסק, 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר, עם עובד, תל אביב.
מזור, לאה, תשס"ד. 'עלייתו ושקיעתו של ספר יהושע בחינוך הממלכתי לאור תמורות אידאולוגיות בחברה הישראלית', בתוך: מרלה ל' פרנקל ואהרן דיטשר (עורכים), עיונים בחינוך היהודי, ט, עמ' כא-מו.
פייגה, מיכאל, 1999. 'יש"ע זה כאן, שטחים זה שם: פרקטיקות מדעיות וכינון המרחב בישראל', תיאוריה וביקורת, 14, עמ' 111-131.
פירר, רות, 1984. סוכנים של החינוך הציוני, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
קמפ, אדריאנה, 2000. 'הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל', תיאוריה וביקורת, 16, עמ' 13-43.
רובין, ריכב (בוני), 2014. צורת הארץ: ארץ ישראל במפה העברית מרש"י ועד ראשית המאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
שנל, יצחק וקריסטין ליינברגר, 2012. 'המפה ככלי בהבניית התודעה הלאומית בישראל', בתוך: יצחק שנל ואפרים לביא (עורכים), שיח מפות בסכסוך הישראלי-פלסטיני, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב, עמ' 89-104.

- Apple, Michael W. and Linda K. Christian-Smith, 1991. *The Politic of the Textbook*, Routledge, London & New York.
- Bar-Tal, Daniel and Dikla Antebi, 1992. 'Siege Mentality in Israel', *International Journal Relation*, 16 (3), pp. 252-276.
- Crampton, Jeremy W., 2001. 'Maps as Social Constructions: Power, Communication and Visualization', *Progressing Human Geography*, 25 (2), pp. 235-252.
- Crampton, Jeremy W. and John Krygier, 2005. 'An Introduction to Critical Cartography', <https://www.acme-journal.org/index.php/acme/article/view/723/585> (22.10.2017 ב' אוחזר).
- Goffman, Erving, 1974. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Harper and Row, New York.
- Harley, John Brian, 1989. 'Deconstructing the Map', *Cartographica*, 26 (2), pp. 1-20.
- Kitchin, Rob and Martin Dodge, 2007. 'Rethinking Maps', *Progressing Human Geography*, 31 (3), pp. 331-344.
- Leuenberger, Christine and Izhak Schnell, 2010. 'The Politics of Maps: Constructing National Territories in Israel', *Social Studies of Science*, 40 (6), pp. 803-841.
- Monmonier, Mark, 1996. *How to Lie With Maps*, Chicago University Press, Chicago.
- Perkins, Chris, 2004. 'Cartography – Culture of Mapping: Power in Practice', *Progressing Human Geography*, 28 (3), pp. 381-391.
- Wood, Denis, 1992. *The Power of Maps*, Routledge, London.